

ना. गोपाळकृष्ण गोखले

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

ना. गोपाळकृष्ण गोखले : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये २७०/-

ना. गोपाळकृष्ण गोखले

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

ना. गोखल्यांचा तरुणांस संदेश

'What we need today above everything else is a band of workers and spread of the gospel of unity and patriotism for and wide throughout the land. Our love of the mother land must grow so fervent and passionate that it will turn all sacrifice for India into a pure joy. What the situation requires is not new ideas, but sacrifice : not talk, but work-work early, work late-work when it is dark and work when it is dark. No one knows what the future has in store for us, or how much fulfilment our own eyes may witness before they close. There is nothing in the world of ours which may not be achieved by men whose lives are inspired by patriotism, sustained by faith and ennobled by sacrifice. India expects that such men shall now come forward in sufficient members in her service.'

10 May 1906

प्रस्तावना

ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचा अल्प परिचय

काही एक उत्कटेंविण । कीर्ति: कदापि नव्हे जाण ॥

श्रीसमर्थ

कै. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले या थोर देशभक्ताचे मराठी चरित्र त्यांच्या दहाव्या श्राद्धतिथीच्या शुभप्रसंगी रा. ताम्हनकर हे प्रसिद्ध करित आहेत ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. यापूर्वी गोखले यांची एक दोन बऱ्यापैकी चरित्रे मराठीत प्रसिद्ध झालेली आहेत. सांप्रत माझे मित्र श्री. नरहरी रघुनाथ फाटक बी. ए. रानडेचरित्रकर्ते हे गोपाळराव यांचे विस्तृत चरित्र लिहीत आहेत आणि ते निदान पुढील श्राद्धदिनी वाचकांचे हाती पडेल अशी आशा आहे. प्रस्तुत प्रसिद्ध होत असलेले हे गोखले चरित्र अगदी त्रोटकही नाही आणि अगदी सविस्तरही नाही, तर मध्यम आहे; आणि या दृष्टीने पाहता अशा मध्यम ग्रंथाची जरूरी सहज कळून येईल.

गोखले यांचे असे मध्यम चरित्र आपण प्रसिद्ध करावे अशी रा. ताम्हनकर यांस विशेष इच्छा होती. जेव्हा रा. फाटक यांचा ग्रंथ यंदाच्या श्राद्धतिथीला प्रसिद्ध होत नाही, असे कळले तेव्हा ही त्यांची आतुरता वाढली. परंतु या वेळी श्राद्धतिथीला उणापुरा एक महिनासुद्धा उरला नव्हता. एवढ्या अल्परूप अवधीत चरित्र लिहून प्रसिद्ध कसे व्हावे ही अडचण होती. गोष्टीत गोष्ट निघताना मी रा. पां. स. साने एम्. ए. यांच्या एतद्विषयक हस्तलिखिताची माहिती रा. ताम्हनकर यांस दिली. मुंबई युनिव्हर्सिटीने गोखले-चरित्रावर मराठीत निबंध लिहून पाठविणारास बक्षीस लावले आहे आणि त्यासाठी दुसऱ्या एक-दोन होतकरू लेखकांप्रमाणे रा. साने हेही प्रयत्न करित होते, असे मला ठाऊक होते. ठराविक मुदतीत रा. साने याजला आपले काम संपविता आले नाही, तेव्हा त्यांचा चरित्रप्रबंध त्याजवळ पडूनच राहिला होता. पूर्वी कॉलेजात मराठी शिकत असता स्वभाषेत लेख लिहिण्याचे कामी रा. साने यांचा

हात फार चांगला चालत असे, असा प्रत्यय मजला आलेला होता आणि पुढे पुण्याच्या डेक्कन व्हरनेक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीने लोकहितवादींचे मराठी चरित्र बक्षीस लावून मागितले असता रा. साने यांनी ते तयार करून मजला दाखवून सदरहू सोसायटीकडे धाडले होते. त्यावरून त्यांच्या लेखनकौशल्याविषयीचा माझा अनुकूल ग्रह दृढतरच झाला. अखेर या लोकहितवादी चरित्राबद्दल त्यास दुसऱ्या एका विद्वानाचे बरोबरीने बक्षिसाचा वाटा मिळाला. तेव्हा ते चरित्र छापविण्याविषयी मी त्यास आग्रह केला होता. इतक्यात त्यांनी गोखले-चरित्राकडे आपले लक्ष लावले. रा. साने हे आमच्या न्यू पूना कॉलेजातील उत्कृष्ट विद्यार्थी म्हणून सर्वमान्य झालेले होते. त्यांची बुद्धी कुशाग्र होती तसेच त्यांचे मन अत्यंत सुविनीत होते. असा विद्यार्थी, मराठी भाषेसाठी विद्यापीठाने थोडीशी वाव कोपऱ्यात दिली असता मायभाषेवरील प्रेमाने तिच्या स्वागतार्थ पुढे आला याचे मजला त्या वेळी कौतुक वाटले व आज या चरित्रग्रंथाचा पुरस्कार करताना प्रेम आणि अभिमान यांची त्या कौतुकात भर पडली आहे. किंबहुना ग्रंथपरिचयाचे हे दोन शब्द लिहिण्याचे पत्करण्यास हा ओढाच सर्वांशी कारण झाला आहे.

महाराष्ट्रातील थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिण्याकडे व वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ती सांप्रत बरीच वळलेली दिसते. रा. नरसोपंत केळकर यांनी टिळकचरित्राचा एक सुंदर व मोठा खंड नुकताच प्रसिद्ध करून आपणावरील जबाबदारी निम्मी पार पाडली आहे. रा. फाटक यांनी रानडे चरित्रावर एक विस्तृत ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे व द्वितीयावृत्तीच्या समयी तो दुप्पट मोठा होईल असे दिसते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चटकदार चरित्र पूर्वीच त्यांचे बंधूंनी लिहिलेले लोकप्रिय झाले आहे. आगरकर यांचे मात्र चांगले सविस्तर चरित्र अद्यापि झाले नाही. परंतु तीही उणीव एक तरुण पिढीतील विद्वान लेखक भरून काढण्याचे विचारात आहेत असं परवा ऐकण्यात आले. सार्वजनिक काकांचे चरित्रही एका साक्षेपी लेखकाने लिहून तयार केलेले नुकतेच पाहण्यात आले आहे. नाना मोरोजी, जगन्नाथ शंकरशेट, शाहू छत्रपती यांची चरित्रेही आजवर छापून निघाली आहेत. महात्मा गांधी यांची निदान तीन मोठी चरित्रे मराठीत झाली आहेत. बंडुनाना रानडे, नूलकर, विश्राम, कुंटेप्रभृतींची छोटी चरित्रे कै. वामनराव रानडे यांनी लिहिलेली होती. त्यातील एक चरित्रपंचक हल्ली बहुतेक छापून झाले आहे. देव मामलेदार, केतकर, अण्णा किल्लोस्कर, भाऊराव

कोल्हटकर, कीर्तने, राजाराम रामकृष्ण भागवत, गुलाबराव महाराज, बाळशास्त्री जांभेकर, विष्णुपंत छत्रे, बापू मेहेंदळे, अक्कलकोटस्वामी, इत्यादिकांचीही काही फुटकळ व काही विस्तृत चरित्रे मराठीत छापलेली आहेत. तेलंग, अण्णासाहेब पटवर्धन यांची चरित्रे लिहिण्याची उच्चल वर्षातून त्यांची श्राद्धतिथी साजरी करताना एकदा होते, परंतु ती लिहिण्यास कोणीतरी उत्साहाने पुढे येईल असे वाटते.

वरील हकीगतीवरून दिसेल की, अर्वाचीन थोर पुरुषांच्या चरित्रांची भूक महाराष्ट्रात दिवसेंदिवस वाढत आहे यात संशय नाही. पूर्वीची चरित्रे अगदी फुटकळ असत. तेव्हा तितकी माहिती नसे व तत्कालीन पुढील मंडळींचा व्यापही लहान असे असे सापेक्षतेने वाटते. हल्ली कर्तृत्व वाढले आहे, साधने वाढली आहेत व जिज्ञासाही वाढली आहे. ही सर्व सुचिन्हे आहेत व याचेच एक प्रत्यंतर रा. साने यांनी आणून दिले आहे.

थोर पुरुषांची चरित्रे ही राष्ट्राची बहुमोल संपत्ती आहे. त्या भांडवलाचे बळावर राष्ट्रे आपला भावी संसार चालविताना हिंमतीने पुढे पाऊल टाकतात. तरुण मंडळींच्या बुद्धीस ही चरित्रे म्हणजे एक प्रकारचा खुराकच असतो. तो त्यांस सतत पुरविणे अगत्याचे आहे. थोरांचे पावलावर पाऊल ठेवून त्यांचा मार्ग चोखाळणं हे जसे पवित्र कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या मार्गाचा, हेतूचा, ध्येयांचा उलगडा करून ती लोकांपुढे ठेवणे ही देखील मोठी राष्ट्रसेवा आहे. कर्त्या पुरुषांची संप्रदायगंगा अखंड वाहती ठेवण्यास या चरित्रांचा मोठा उपयोग होत असतो. गोपाळराव गोखले हे रानडे, दादाभाई यांच्या संप्रदायात मोडतात. ब्रिटिश साम्राज्याचे कक्षेत राहून आपल्या प्रिय भारतभूमीस सुखाचा स्वर्ग गाठता येईल अशी, या संप्रदायाची दृढ श्रद्धा आहे. शुद्ध स्वातंत्र्यवादाला या संप्रदायात अवकाश दिलेला नाही.

गोपाळराव किंवा रानडे यांच्या चरित्राचे रहस्य यथावत उलगडून सांगण्यास जर त्यांच्या वर वर्णिलेल्या संप्रदायातलाच कोणी एकनिष्ठ पाईक मिळेल तर तो त्यांचे जे चरित्र निर्माण करील त्यात त्याच्या अंतःकरणाचे सूक्ष्म पापुद्रे तो मोकळे करून दाखवील. अंतःकरणाच्या सामरस्यामुळे सांप्रदायिकाचे चरित्रात भक्तिरस ओथंबलेला असतो. थोरल्या नेपोलियनचे धाकट्या नेपोलियनने काढलेले चित्र या भावनेचे द्योतक समजता येईल. गोपाळरावांनी रानडे यांचे चरित्र जर संकल्पाप्रमाणे लिहिले असते, तर एका सच्छिष्याने आपल्या सद्गुरूचे काढलेले नामी चरित्रचित्र आपणास

पाहण्यास सापडते व त्यात भक्तिमत्त्वाचा उद्रेक आपले नजरेत उत्तम भरता. माधवरावांचे जसे गोपाळराव तसे गोपाळरावांचे असल्यास कोण हे सांगणे अमळ कठीणच आहे; परंतु कोणी तसली मूर्ती कल्पिल्यास गोपाळरावांचे भक्तिरसपरिपूर्ण उज्ज्वल व मधुर चरित्र आपणास तिच्याकडून वाचावयास मिळेल. ही सांप्रदायिक चरित्रे जरी एका दृष्टीने आतील भक्तिरसामुळे मोठी रसाळ वठतात तथापि त्यात गुणगौरवाचा अतिशय झालेला असतो आणि त्यामुळे चरित्रवस्तूचे हीनांग झाकले जाऊन यथार्थ बोध होत नाही आणि अपूर्ण वस्तुदर्शनाने सत्यही लोपून आपली दिशाभूल होते. एकीकडे रसाळपणाचा उत्कर्ष होतो, तर दुसरीकडे चोखटपणास आपण आचवतो. या जातीच्या चरित्राचे पर्यवसान चरित्रवस्तूच्या देवीकरणात (डिइफिकेशन) होते.

उलट फिशर रोझबरीसारख्या इंग्रजांनी नेपोलियनची काढलेली चरित्रतसबीर घ्या. ती उत्कट भक्तिरसाने तितकी रंगलेली असणार नाही. अथवा जर्मनीची शकलं एकत्र सांधून प्रबल जर्मनराष्ट्र निर्माण करणारा महान मुत्सद्दी जो बिस्मार्क ह्याचे एखाद्या इंग्रज किंवा फ्रेंच चरित्रकाराने लिहिलेले चरित्र घ्या. त्यात विपरीत दर्शन व्हायचाच संभव विशेष. येथे चरित्रवस्तूविषयी चरित्रकाराच्या मनात भक्तिरस उंचंबळत नसून भय किंवा अशाच अन्य अनिष्ट विकारांची छाप पडलेली दिसेल. प्रेमाची आर्द्रता येथे न आढळता विरोधाची कठोरता आपणास प्रत्ययाला येईल. सांप्रदायिक चरित्रकार जर गुणसागरात बुडून वाचकास बुडवू पाहत असेल तर विरोधी चरित्रकार दोषगर्तेत आपण उडी घेऊन वाचकांसही तीत लोटू पाहील. सांप्रदायिक चरित्रकार जर चरित्रविषयास देव बनवील तर विरोधी चरित्रकार त्यास दैत्य ठरवील. परमाणुएवढा गुण पाहिला तर, त्याचा पहिला जर पर्वत करील, तर उलट दुसरा 'कुसळा' एवढा दोष असला, तर तो 'मुसळा' एवढा फुगवील. एकूण काय, पहिल्या पद्धतीत देवीकरणाचा तर दुसऱ्या पद्धतीत दानवीकरणाचा पण अतिरेकच दृष्टीस पडायचा.

आता भक्तीचा आणि विभक्तीचा असे हे दोन्ही चरित्रप्रकार एकांगी किंवा अतिरेकी म्हणून सोडून दिले तर सत्यदर्शनासाठी तिसराच पंथ स्वीकारावा लागतो. तो म्हटला म्हणजे त्रयस्थाने लिहिलेले चरित्र स्वीकारणे हा होय. त्रयस्थाची भूमिकाच वरील भक्तविभक्तांहून भिन्न असते. त्यामुळे तो अतिरेकदोषाने व्याप्त होण्याचा संभवच नसतो. गुण आणि दोष यांची नीट परीक्षा करून सावकाशपणाने व विकारवश न होता तो आपला अभिप्राय प्रगट करतो. भक्तिप्रेमाने तो आंधळा बनत नाही किंवा

रागद्वेषाने तो डोळे फाडीत नाही. प्रशांत दृष्टीने आणि प्रसन्न मनाने तो गुण पाहताच लोभून जातो व दोष दिसताच डोळ्याला पदर लावतो. आपल्या वाचकास त्रयस्थ हा गुणांच्या पर्वतांवरच रमवीत नाही अथवा दोषांच्या खाचांतच कुजवीत नाही, तर तो त्यास पृथ्वीच्या सपाटीवरून चालवितो. याचाच अर्थ असा की, देवीकरण अथवा दानवीकरण या दोन्ही अतिरेकी प्रकारांपासून दूर राहून तो मानवीकरणाची साधी आणि सत्य भूमिका पत्करतो. तो चरित्र विषयास देवकोटीत चढवीत नाही किंवा दानवकोटीत ढकलीत नाही; तर मानवकोटीतच ठेवतो. पण या योगाने त्याचे चरित्रचित्र जनदृष्टीने तितके परिणामकारक होत नाही. त्यात भक्तीची दिव्यता आढळायची नाही किंवा विरोधाची क्रूरता दिसायची नाही. अर्थात हे असले त्रयस्थकृत चरित्र वाचून बाहू क्वचितच फुरफुरतील किंवा हात क्वचितच शिवशिवतील.

ही त्रयस्थाची भूमिका घेणारा कोणी परदेशीय किंवा परधर्मीयच पाहिजे असे मात्र नाही. सांप्रदायिकात किंवा विरोध्यात सर्वच काही सारखे अतिरेकी नसतात. पुष्कळ विचारी असतात; आणि जेव्हा जेव्हा आपण घटकाभर मन शांत करून राहतो किंवा तुकोबांनी म्हटल्याप्रमाणे 'बैसोनी निवांत । शुद्ध करोनिया चित्त' असे असतो तेव्हा तेव्हा आपणही एक प्रकारचे त्रयस्थच असतो. भक्तीचे किंवा विभक्तीचे झटके सर्वासच येतात. परंतु वर वर्णिलेली शांतनिवांत स्थिती थोडेच अनुभवतात. तथापि सत्यदर्शनाचा अपार आनंद भोगायचा असल्यास ही त्रयस्थ भूमिका अत्यावश्यक आहे. काल ही एक अशी शक्ती आहे, की तिच्या साहाय्यानेही त्रयस्थपणाकडे माणसांचा व समाजांचा आपोआप कल झुकत जातो. काल लोटला, की भक्तीचा पूर ओसरतो व द्वेषाचे अंगार निवतात. त्यामुळे मागच्या पिढीतील व्यक्तीची किंवा वृत्तांची पुढील पिढीत चर्चा होत असता एक प्रकारचा तटस्थपणा नकळत अंगी येतो. काळ बराच लोटला की भक्तीचा गहिवर उतरत असतो आणि द्वेषाचे व्रण बुजत आलेले असतात. त्यामुळे नवीन पिढीत जुन्या पिढीसंबंधाने त्रयस्थपणाची छटा, आत दडून का होईना, पण असते आणि काल जसा अधिक लोटेल तशी ती त्रयस्थपणाची कलाही पण वाढत जाईल. ती इतकी, की फार पुढे पुढे कदाचित विस्मरणाचे डोंगर आड येऊन एक निराळीच भूल समाजाला पडलेली कोठे कोठे दिसते.

येथवर आपण सांप्रदायिक, विरोधक आणि त्रयस्थ किंवा तटस्थ यांनी लिहिलेली चरित्र चरित्रविषयाला अनुक्रमे देव-दानव-मानव पदवीला कशी

पोहोचवितात व त्यात देव-दानव कोटी ह्या अतिमानुष कोटीपेक्षा मानव कोटी ही आपणा मनुष्यांच्या प्रकृतीला जुळणारी असल्यामुळे ती सत्याला सर्वात अधिक जवळ कशी आहे इत्यादी मुद्यांचे दिग्दर्शन केले.

वरील प्रपंच करण्याचे प्रयोजन एवढेच की, रा. साने यांनी लिहिलेले प्रस्तुत चरित्र आपणास या दृष्टीने पाहता यावे. गोपाळरावांच्या चरित्रात खळबळीचे व वादाचे अनेक प्रसंग आहेत. टिळक-गोखले वाद म्हणजे आधुनिक काळातील एक भारतच होईल आणि या वादातील उभय पक्षांतील मुख्य प्रतिपक्षी दोघेही जरी आज दिवंगत झाले असले तरी त्यांच्या भक्तानुयायांत या वादाची ही खणाखणी अद्यापिही चांगलीच होते. टिळक चरित्रकार केळकर आणि रानडे चरित्रकार फाटक यांचा वाद ताजा आहे. ‘टिळक-जीवनरहस्य’ ही एका टिळक विरोधी लेखकाकरवी प्रकट करण्यात आले आहे आणि कोणी तसलेच ‘गोखले-जीवनरहस्य’ ही लवकरच लिहिणार नाही म्हणून कशावरून? तेव्हा अशा स्थितीत त्रयस्थाच्या भूमिकेला म्हणावा तेवढा वाव अद्यापि आहे असे म्हणता येत नाही. अजून काही काळ गेला पाहिजे.

पण एक चमत्कार मात्र सांगण्याजोगा आहे. गोपाळराव आणि बळवंतराव या दोघा देशभक्तांच्या मृत्युनंतर त्यांच्या प्रेतयात्रा ज्या निघाल्या त्यात दोघांनाही राष्ट्राने आपल्या हृदयात केवढे उच्च स्थान दिले आहे याचा स्पष्ट पुरावा आपणास आणि भावी पिढ्यांस मिळत आहे आणि चमत्कारातला चमत्कार असा की, राजनिष्ठ म्हणून गाजलेल्या मुंबईच्या नव्या राजधानीत राजद्रोही म्हणून शिक्षा झालेल्या टिळकांचा देह पडला आणि सरकारविरोधी म्हणून शापलेल्या पुण्याच्या जुन्या राजधानीत सी. आय. ई. म्हणून राजसन्मान मिळवलेल्या गोखल्यांचा अंत झाला ! हा एक योगायोगच नव्हे तर काय? यावरून एवढे निर्विवाद होते की, दोघेही थोर लोकसेवक समाजाने वंद्य मानले आहेत. आता तपशिलाच्या मुद्यांवर वादीप्रतिवादी केवढेही त्वेषाने तुटून पडून भांडोत ! जनतेने स्वयंस्फूर्तीने शिक्कामोर्तब केलेली या दोघा वंद्य पुरुषांची थोरवी कोणासही हिरावून घेता येणार नाही ! त्या थोरवीच्या स्वरूपासंबंधानेही जरी मतभेद होईल तरी हे लहानमोठे मतभेदाचे मुद्दे जशी अधिक चर्चा होईल व आपण जरा पुढे जाऊ तसे स्पष्ट होतील. अद्यापि त्रयस्थास त्या संबंधाने निर्णायक बोलण्याची वेळ आलेली दिसत नाही. मात्र मागे सांगितल्याप्रमाणे या थोर पुरुषांच्या संबंधाने

‘आठवणी’, चरित्रे, चर्चा, अधिकाधिक प्रसिद्ध होत आहेत व त्यावरून तो काळ लवकरच येईल अशी आशा वाटते. देशप्रगतीच्या विविधांगांचे व मूलतत्त्वांचे सम्यज्ञान व त्यांचा आचारात्मक अनुभव अजून आमच्या लोकांस चांगला आलेला नाही; पण येत चाललेला आहे आणि म्हणूनच निर्णायक मत देण्यास अनुकूलसा काळही जवळ येत आहे असे वर सुचविण्यास आले आहे.

रा. साने यांचे प्रस्तुत चरित्र हे वरील दिशेने वारा वाहू लागल्याचे एक चिन्ह आहे असे समजण्यास चिंता नाही. रा. साने हे टिळक-गोखल्यांचे पिढीत वाढले नसून अगदी उदयोन्मुख पिढीतले एक होतकरू पदवीधर आहेत. टिळकांना व कदाचित गोखल्यांना त्यांनी त्यांच्या कारकिर्दीच्या अखेरीअखेरीला पाहिले असेल. आज या थोर पुरुषांशी समागम करून घेण्यास त्या पुरुषांची भाषणे, लेख व कृती व त्यांच्याविषयी इतरांनी व्यक्त केलेले विचार व प्रगट केलेली माहिती यावरच अवलंबून राहून रा. साने यांस आपले मत लिहावयास पाहिजे. ही मर्यादा सांभाळून निःपक्षपाती दृष्टीने रा. साने यांनी आपले बिकट काम केले आहे. त्यांची त्रयस्थाची भूमिका आहे. आणि अद्यापि जरी या भूमिकेस पूर्णावकाश झालेला दिसत नाही तरी त्या बाजूची पाऊलवाट झालेली आहे आणि रा. साने त्याच वाटेने आपली चाल चालले आहेत.

वरील भूमिकाविशेषाचा मुद्दा सोडला तरीही रा. साने यांचे प्रस्तुत चरित्र आपणास प्रियच होईल. कारण रा. साने यांची भाषाशैली प्रशंसनीय आहे. तिच्यात तारुण्याचा आवेश जसा चमकतो तसाच तारुण्यातील निर्मळपणाही लकाकत आहे. इंग्रजी, मराठी व संस्कृत या तिन्ही वाङ्मयांशी त्यांचा जो निकट परिचय आहे त्याचेही प्रतिबिंब ग्रंथांत जागजागी पडलेले आपणास दिसून आनंद होतो. देशप्रीती आणि देशसेवार्ती यांचे पाझर रा. साने यांच्या ग्रंथांत जागोजाग फुटलेले दिसतात त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ फार मधुर झाला आहे.

थोर पुरुषांच्या मुख्य दोन कोटी कल्पिता येतात. एक विचारस्रष्ट्यांची व दुसरी कार्यकर्त्यांची. श्रीकृष्ण, शंकराचार्य, कान्ट, स्पेन्सर, रूसो, बुद्ध, माझिनी, रामदास हे पहिल्या कोटीत येतील आणि अर्जुन, शिवाजी, नेपोलियन, वॉशिंग्टन, कव्हर वगैरे दुसऱ्या कोटीत पडतील. विचारस्रष्ट्यांचा मागोवा घेत कार्यकर्ते जर गेले तर होणारे परिणाम फार विशाल व चिरस्थायी होतात व समाजाची प्रगती फार झपाट्याने